

Magyar nyelvű liturgiafordítás Bacsinszky püspök korában¹

NYIRÁN JÁNOS

1. Történeti háttér

1.1. Bevezetés

A Magyarország területén élő bizánci rítusú, magyar ajkú, katolikus hívőknek hosszú és kitartó küzdelmet kellett folytatniuk annak érdekében, hogy nemzeti nyelvüket „oltárra emelhessék”, azaz templomi szertartásokat saját anyanyelvükön végezhessek. A magyar görögkatolikusok ez irányú vágya csupán 1965-ben teljesült, amikor november 19-én a II. Vatikáni Zsinaton Dudás Miklós hajdúdorogi püspök teljes egészében magyar nyelven végezte Aranyszájú Szent János Szent és Isteni Liturgiáját a zsinati atyák jelenlétében. A Rómából visszatérő Dudás püspök ezt követően engedélyezte papjainak a szertartások magyar nyelven történő végzését.²

A magyar nyelv liturgikus használatának igénye azonban jóval korábbra nyúlik vissza, amit nemcsak az 1890-es években kiadott liturgikus könyvek³ vagy az 1920-as Liturgikon igazolnak,⁴ hanem a 18. század végi liturgiafordítások is. A tudomány jelenlegi állása szerint az 1790-es években két liturgiafordítás is készült. A liturgiafordítások közül jelen tanulmányban a Krucsay Mihálynak tulajdonított munkát mutatom be,⁵ reflektálva ugyanakkor a fordítások egymás közötti viszonyára is.⁶

-
- 1 Tanulmányom az NFM-OTKA NNI-78739. sz. projekt keretében valósult meg.
 - 2 1965/VII. számú körlevél, ld.: IVANCSÓ ISTVÁN: *A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, Nyíregyháza 1998, 239.
 - 3 *Aranyszájú Szent János atya szent és isteni Liturgiája*, Debreczen 1882; *Görög Katolikus Egyházi Szerkönyv (Euchologion)*, Debreczen 1883; *Szent Nagy Bazil atya szent és isteni Liturgiája, továbbá az előszenteltek liturgiája s egyéb egyházi szolgálatok pápi imádságai*, Debreczen 1890.
 - 4 *A görög szertartású katolikus egyház Szent és Isteni Liturgiája. A legszentebb áldozat bemutatását megelőző imákkal s isteni tiszteletekkel kiegészítve*, Nyíregyháza 1920.
 - 5 Faksimile kiadásban is megjelent IVANCSÓ ISTVÁN gondozásában: *Liturgia – Krucsay Mihály munkács megyei kanonok 1793-ban készült munkája*, Nyíregyháza 2003.
 - 6 A Krucsay-féle liturgiafordítással történő összehasonlító elemzésnek a következő szövegek szolgálnak még alapul: *A Görög Anya-Szent-Egy-Háznak Liturgiája vagyis isteni-tisztelete Aranyszájú Szent János szerint* (ford.: KRITSFALUSI GYÖRGY) Ungvár 1795; *Aranyszájú Szent János Liturgiája* (GOMBOS ISTVÁN hajdúdorogi egyh. gondnok

1.2. *Bacsinszky András püspök kora*

A kézirat konkrét bemutatása előtt röviden ismertetnem kell azt a korszakot, amikor ténylegesen megkezdődnek a komoly magyar nyelvi munkák. Már a 17. század végén léteztek bizonyos magyar nyelvű szövegek Izaiás szerzetes jóvoltából,⁷ ám ebből az időszakból, vagyis De Camillis püspök (1640–1706) idejéből teljes fordítások mégsem ismeretesek, mintegy száz évet kell várni, hogy minderre sor kerüljön, nevezetesen Bacsinszky András püspöksége (1772–1809) alatt.⁸

B. Papp János szerint Bacsinszky püspök hivatalos levelezésében is használta a magyar nyelvet, sőt dorogi parókus korában liturgikus szövegeket fordított magyarra, amelyeket a templomi szertartásokon énekeltetett is. A magyar anyanyelv használata egyébiránt olyan nyilvánvaló volt számára, hogy ahhoz semmilyen engedélyt nem kért.⁹

Farkas Lajos egyenesen Szent Pál apostolhoz hasonlítja Bacsinszky személyét és a magyar nyelv bevezetése iránti buzgalmát:

„Bacsinszky András püspökké lévén, Dorog egész bizalommal fordult hozzá, kérvén, hogy főpapi hatalmánál fogva intézkedjék, miként az egyházban a magyar nyelv nagyobb tért nyerjen. A nagyhirű és mélytudományú püspök nem volt siket hívei kérelme iránt, és Szent-Pál apostollal tartva, hogy hívei Istenöket értelmesen, saját anyanyelvökön imádhassák, azt jogosultnak nemcsak beismerte, hanem már szükségét is belátta annak, hogy lythurgiális könyvek magyarra fordíttassanak, s megengedte, hogy a nagy községekben az egyházi beszédek csakis magyarul tartassanak, az egyházi meneteknél magyarul énekelbessenek, a papok is az epistolát és evangéliumot mise közben magyarul mondhassák, hogy a nevezett püspök úr a magyar nyelvnek az egyháztani jogosságát nem-

régi kéziratából másolta PAPP ANTAL), Hajdúdorog 1854.

- 7 *Emlékkönyv a görög szert. katolikus magyarok római zarándoklatáról*, Budapest 1901, 78. (Következőkben: *Emlékkönyv*); PETRUS JENŐ: *A magyarság önvédelme a keleti rítusu egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen*, Debrecen 1897, 14. (A következőkben: PETRUS); SZTRIPSZKY HIADOR: *Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából*, in: SZABÓ JENŐ: *A Görög-Katolikus magyarság utolsó Kalvária-útja 1896–1912*, Budapest 1913, 423. (A következőkben az ebben a könyvben megjelenő cikkek szerzője és címe után csak SZABÓ JENŐ nevét és a megfelelő oldalszámot adom meg.) = SZTRIPSZKY HIADOR: *Jegyzetek a görög kultúra Arpádkori nyomairól*, Budapest 1913, 76. (Következőkben: SZTRIPSZKY); IVANCSÓ ISTVÁN: *A magyar görögkatolikus liturgikus könyveinek anyanyelvi fordításai és kiadványai*, in: TIMKÓ IMRE (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve 1912–1987*, Nyíregyháza 1987, 158.
- 8 Vö. *Emlékkönyv* 79.; SZTRIPSZKY HIADOR: *Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából*, in: SZABÓ: 435, = SZTRIPSZKY: 91.
- 9 Vö. B. PAPP JÁNOS: *Hajdúdorog küzdelme a magyar görög katolikus egyházmegye felállításáért*, Hajdúdorog 1996, 17. (Következőkben: B. PAPP).

*csak beismerte, hanem minden utógondolat nélkül annak az oltárra tételére is törekedett...*¹⁰

Ami pedig ez irányú tevékenységét még jobban bizonyítja, az nem más, mint a püspöksége idejében történt liturgiafordítások, amelyek közül az egyik, Farkas Lajos szerint, az ő saját buzdítására készült el.¹¹

A források tanúsága szerint létezett ugyanebben az időben egy másik liturgiafordítás is, amelyet Krucsay Mihálynak tulajdonítanak, de valójában csak Lupess István átírásában maradt meg kéziratos formában.

1.3. Célkitűzés

A következőkben az utóbb megnevezett, vagyis Krucsay Mihálynak tulajdonított liturgiafordítás Lupess István átíratában fennmaradt kéziratát fogom ismertetni, majd a már fentebb is említett fordítások egymáshoz való viszonyát vizsgálom meg részletesen.

2. A kézirat ismertetése¹²

2.1. Kódeztani leírás

2.1.1. Általános információk

A Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában Ant. 10292. szám alatt található egy kézirat,¹³ amely a következő címet viseli: *Liturgia az az Isteni Sz(ent) Szolgálat, vagy Mise, mely Arany Száju Sz(ent) Já-*

10 FARKAS LAJOS: *Egy nemzeti küzdelem története*, Budapest 1896, 12. (Következőkben: FARKAS).

11 Vö. FARKAS: 12–13.

12 A kézirat ismertetésével Ivancsó István igen sokat foglalkozott már, ám a teljesség kedvéért ezek a leírások feltétlenül szükségesek. Vö. IVANCSÓ ISTVÁN: „Legelső magyar nyelvű liturgiafordításunk – 200 éves Krucsay Mihály munkája”, in: *Athanasiana* 1 (1995) 53–76. (Következőkben: IVANCSÓ: „Legelső”); Uő: „Utószó az első kéziratos liturgia-fordításunkhoz”, in: *Liturgia – Krucsay Mihály munkács megyei kanonok 1793-ban készült munkája*, Nyíregyháza 2003, I–XI. (Következőkben: IVANCSÓ: „Utószó”); Uő: „Lupess István, az első liturgiafordításunk másolója”, in: *Liturgikus örökségünk II. A Krucsay-féle liturgiafordítás fakszimilje kiadásának alkalmából 2003. október 30-án rendezett szimpózium anyaga*, Nyíregyháza 2003, 15–32. (Következőkben: IVANCSÓ: „Lupess”); Uő: „Egy fontos tanúság Krucsay Mihály 1793-ban készített liturgiafordításáról”, in: *Athanasiana* 23 (2006) 195–200. (Következőkben: IVANCSÓ: „Egy fontos tanúság”); Uő: „Az áldozár tevékenysége a szent áldozványi szolgálatban a Krucsay-fordítás alapján”, in: *Liturgikus örökségünk X. A papságról a papság évében 2009. november 26-án rendezett szimpózium anyaga*, Nyíregyháza 2009, 31–56.

13 A kéziratról fénymásolat is készült a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában, melynek leltári száma: BT 898. A fénymásolatban grafitceruzával bejegyzett, oldal szerinti számozás található, amelyet Ivancsó István is követ műveiben.

nos munkáiból magyar nyelvre által tetetett, és e könyvetskébe F(ő)t(isz)telen)dő Lupess István Timári Parochus Urtól le irattatott 1814.

Egy 1814-ben írt „könyvecskéről” van tehát szó, amelynek első leírását Ivancsó István készítette 1995-ben,¹⁴ amelyből sajnálatos módon kimaradt a kézirat kodikológiai ismertetése. Ezt a hiányosságot tovább fokozza az a probléma, hogy a kéziratot 2000-ben restaurálták,¹⁵ ami miatt viszont ma képtelenség pontosan ismertetni a restaurálás előtti jegyeket. Ennek értelmében nem adhatunk pontos információt a kézirat borítójáról, kötéséről, ugyanis a restauráció után nem látszik a fűzés (és/vagy) ragasztás nyoma, de nem látszik ezáltal az ívek struktúrája sem.

A kézirat a restaurálás után barna műbőr kötést kapott, remélhetőleg a restaurátor legalább színben igyekezett az eredetivel megegyezőt készíteni. A könyv papírja az idők folyamán besárgult, a tinta, amellyel arra írtak, vélhetően fekete volt, de az idő teltével, a restaurálás miatt és a besárgult laptól most inkább sötétbarnás árnyalatot mutat. A könyv mérete: 195 x 115 mm.

A kéziratban eredetileg nem volt számozás, ami arra enged következtetni, hogy Lupess István az átmásolás után hamar be is köt(tet)hette, egyébként fennállt volna a lapok keveredésének veszélye. A mű csak a restauráláskor kaphatott számokat, mégpedig kézirathoz illően, fólió szerint. A számozás grafitceruzával történt a jobb alsó sarokban, a kézirat egészében így 50 számozott lapot találunk. (Az 50. lap rektóján fejeződik be a kézirat.) A legelső lapot a restaurátor tehetette bele a kéziratba (ugyanúgy, mint a faksimilében van). A második lap lehetett eredetileg az előzék, ami még a restaurálás után is jól mutatja, hogy roncsolt volt. A harmadik lap rektóján, vagyis ahol a díszes címet találjuk, kezdődik a számozás 2. számmal.

A számozást illetően Ivancsó István különbözőképpen foglal állást, 1995-ben azt írja, hogy „a fordítás egy előzéklap után 93 oldalat tesz ki,”¹⁶ 2003-ban viszont a faksimile utószavában arról számol be, hogy „a fordítás egy előzéklap után 94 oldalat tesz ki.”¹⁷ Mindezek alapján a kérdés pontosításra szorul, és megállapítható, hogy amennyiben az előzéklap után nem számoljuk a címlapot, akkor 95 oldalból, ha pedig azt is bele vesszük, akkor 97 oldalból áll a mű. Az efféle elszámolásokat elkerülendő, ha a kézirat tartalmát nemcsak felsoroljuk, hanem azokhoz oldalszámokat is rendelünk, az előírásoknak megfelelően (ld. lentebb). A faksimile kiadója a leírásokban a következetlenség hibájába is esett, mivel az oldalszámozást részesítette előnyben, mégis az előzéklap és a címlap verzójáról beszél,¹⁸ ami pedig egyértelműen a fóliószámozás sajátossága.

14 Ivancsó: „Legelső”, 53–76.

15 IVANCÓSÓ: „Utószó”, III.

16 IVANCÓSÓ: „Legelső”, 61.

17 IVANCÓSÓ: „Utószó”, VII.

18 IVANCÓSÓ: „Legelső”, 62.; IVANCÓSÓ: „Utószó”, VIII.

A kéziratban lévő szöveget a másoló egy oszlopban, mégpedig egy nagyjából 180 x 95 mm-es keretben helyezte el. A keret szélessége és hosszúsága néhány mm-t ingadozik, és nem mindig szabott ténylegesen hártárt az írott szövegnek. A teljesen teleírt keretekben (vagyis az előzéklap, a címlap stb. kivételével) általában 20-25 sort helyez el a szerző, amitől csak nagyon ritkán tér el. Lupess a megrajzolt keret jobb alsó sarkában helyezi el az őrszót, ami a következő oldal kezdő szavát vagy szótagját jelzi előre.

2.1.2. Díszítés

A kéziratban nem jellemző sok díszítőmotívum, nincsenek szépen kidolgozott iniciálék, mint ahogy miniatúrák sem. A másoló egyedül a címlapon bontakoztatta ki alkotóvágát, ami részletesebb leírást is érdemel. A címlapon két, egymáson 45 fokban elfordított négyzet található.¹⁹ Igaz, csak jó indulattal nevezhető négyzetnek a két négyszög, amelynek eredményeképpen az elkészült nyolcágú csillag vagy a belső nyolcszög sem teljesen szabályos, ami valószínűleg a szabadkézzel történt rajzolásnak tudható be. A két négyzet szélein két párhuzamos vonal fut, amelyet Lupess néha feketére satírozva kitöltött, máshol szabadon (fehéren) hagyott. A nyolcágú csillag körvonala többnyire kitöltött, a belső nyolcszögé viszont változó, mivel a függőleges és vízszintes körvonalak be vannak satírozva, amelyek közepén fehér hullámvonal fut, a többi szára viszont fehéren maradt.

A belső nyolcszög tartalmazza a címet: „*Lithurgia az az Isteni Sz(ent) Szolgálat...*”, amelyet Lupess arányosan helyezett el a keretben (a *Lithurgia* szót nagyobb betűkkel írta), de egyébként minden alakzatban ábrázolt valamit. A szimmetriára nagyon odafigyelt a rajzoló, így a felül található két oldalsó háromszögbe két szárnyas kerubot illesztett, igaz szárnyaik kilógnak a háromszögekből. Az alul lévő két oldalsó háromszögbe pedig emberi fejeket rajzolt. A fenti háromszögben egy szem kapott helyet, amelyet még szaggatott kettős vonallal körbe is rajzolt, úgy hogy a körök nyolcszögbe nyúló részeit le hagyta, és a háromszög kitöltött körvonalait mindenütt behüllámozta, ezzel is kifejezve, hogy ez a legfontosabb része az alkotásnak, mivel ez az Istenséget szimbolizálja (latin minta alapján). Az alsó háromszögbe csupán az 1814-es évszám került, amely mellesleg a legszűkösebb háromszögre sikeredett. A két oldalsó háromszögben csupán száraz és indák vannak, szintén szimmetrikus elrendezésben, egészen pontosan egy-egy virág (véltetően tulipán) szára és egy levele, amelyet keresztez egy lelógó, tökszerű növény indája mindkét oldalon. A tulipánok és a tökök kívül esnek a nyolcágú csillagon, a száraz és indák viszont a háromszögek oldalaiból nőnek ki.

19 Ivancsó István leírása szerint 90 fokban történt az elforgatás (Ivancsó: „Legelső”, 61–62.), de egy négyzet 90 fokos elforgatással önmagába fordul vissza.

Az ábrázolás nagyon szimbolikus, középen áll a liturgia, a felső részen az isteni (háromszögben a szem, a két angyal), az alsó részen pedig az emberi (emberi fejek és az évszám, vagyis az embernek oly fontos időszámítás) motívumok dominálnak. Véleményem szerint ez a rajz nagyon jól szemlélteti a mennyei és a földi liturgia összekapcsolódását, amit valószínűleg tudatosan is ki akart fejezni a szerző a Szent Liturgia szövegének átírása előtt.

Ivancsó István a címlap leírásakor több kérdést is feltesz a rajz eredetével kapcsolatban, hogy az Lupesstől, Krucsaytól, esetleg valamilyen ószláv kéziratból származik. A rajz eredetének eldöntésében sokat segített egy másik, Lupess Istvántól származó dokumentum, egészen pontosan egy protocollum,²⁰ amelyben szintén rajzot készített a szerző. A protocollum címlapjának részletes ismertetése jelen tanulmányban nem releváns, de a két rajz közötti hasonlóságok, mint a háromszögben lévő szem, a tökszerű növények, négyzet-, ill. itt rombuszalakzatban a szöveg elhelyezése mind-mind arra engednek következtetni, hogy a liturgikus kéziratunkban lévő rajz kidolgozása és megvalósítása Lupess Istvánnak tulajdonítható mindkét helyen.

A szerző a Szent Liturgia átírásának befejezésekor (38v), annak végső lezárásaként, és valószínűleg örömét is kifejezve, hogy elkészült egy fontos résszel, egy egyszerű díszítést alkalmaz, amely úgy néz ki, mint egy fektetett nyolccson lévő hurok.

2.1.3. Tartalom

Lupess István kéziratában nemcsak Aranyszájú Szent János liturgiáját írta át, hanem egyéb imádságokat is, amelyek a 39r oldaltól egészen a kézirat végéig (50r) tartanak. Jelen műben ezeket az imádságokat nem elemzem, de itt fontosnak tartottam oldalszámszerű pontossággal is ismertetni azokat.²¹

1r	Emlékeztetés.
1v	Bejegyzés.
2r	Címlap.
2v	Emlékeztetés.
3r–38v	Aranyszájú Szent János Szent és Isteni Liturgiája.

20 Görögkatolikus Püspöki Levéltár (GKPL) III–1–b. Timár (1822–1934). A hasonlóságra Terdik Szilveszter hívta fel a figyelmet, akinek ezúton is köszönöm észrevételét.

21 Az imádságok bőségesebb elemzését egy következő tanulmányban tervezem, ahol már nem a Szent Liturgiát, hanem görögkatolikus egyházunk magyar nyelvre fordított, kéziratosa euchológionjait vonom majd vizsgálat alá.

39r–50r	Beteg embernek halálra való elkészítése, az az vele mondandó sok ájtatos imádságok.
39r–40r	Szokásos kezdet.
40r–v	Nitzenumi hitnek formája.
40v–41r	A beteg embernek gyónása előtt imádsága.
41r–v	Gyónás.
41v–42r	Gyónás után imádság.
42r–v	A bűnös ember fohászkodásai.
42v–44v	Az Ur vétele előtt imádság.
44v	Ur vételekor, Ur vétele után.
45r–v	Imádság.
45v–46r	A Boldogságos Szűzhöz imádság.
46r–v	Örökké való Hazánkhoz kívánkozás.
46v–48r	Nehéz betegnél való imádkozás: az Atya Istenhez, A Fiú Istenhez, A Szentlélek Istenhez, A Szűz Máriához.
48r–50r	Három Isteni fő jóságok: Hit, Reménség, Szeretet indulati.

2.2. *Kézirattani leírás*

2.2.1. *Általános megfigyelések*

A nagy kezdőbetűket általában szépen megformálja Lupess, ritkábban külön hurkokat is alkalmaz, erre jó példa a címlapon található *Isteni* szó, ahol a nagy I felső szárából kiindulóan két ellipszist rajzol a betű felső része köré. Hasonlóan kacifántos a címlap verzóján látható *Emlékeztetés* szó kezdőbetűje is, mely bőven kiemelkedik a többi betű közül, és alakját tekintve olyan, mint egy spirál.

Lupess írásképe ezektől eltekintve egyszerű, igyekszik szépen megformálni a betűket, amelyek minimális dőlésszöggel rendelkeznek, mintegy 10-15 fokot dőlnek jobbra.

Lupess néhány betűt nagyon jellegzetesen ír, amelyekről más helyen is fel lehetne ismerni írását. A *d* betű írásakor legyen az kis- vagy nagybetűs, annak szárát balra mindig meghosszabbítja, és a végét néha behurkolja, ezáltal a kis *d* betűt szinte sohasem köti össze a jobbán lévő betűkkel. A kis *f* betű alsó hurkában gyakran nyolcast ír le, és megtörténik ritkábban, hogy a felső rész is hasonlít egy nyolcshoz. A *g* betű alsó szárának a dőlésszög miatt balra lent kellene elhelyezkednie, ennek ellenére nem egyszer (szinte rendellenesen) jobbra lent találjuk a hurkot. A szerző *k* betűjét akár a görög ábécé tanításakor is mintául lehetne venni, egyetlen különbséggel, hogy a jobb felső szárát mindig félkörívben megnyújtja. A *p* betű szára általában zárt hurkot képez. Az *r* betű megformálása nagyon hasonlít a *z*-hez, különösen kitűnik ez az

irgalmasz szóban, amit jó néhányszor le is kell írnia a másolónak. A *t* betű a szó végén mindig, de a szó belsejében is általában olyan, mint egy írott *r*, a szó végén a jobb oldali szára kicsit ívesen megemelkedik, de függőleges szára nem magasabb, mint egy *a* betűé, tehát négyvonalas rendszerben a két középső között helyezkedik el.²²

A betűk összekapcsolásakor a legtöbb variációt az *s* betűnél találjuk. Két *s* betű összekötése úgy néz ki, mint két darab 1-es szorosan egymás mellett, amelyek szára lenyúlik a vonal alá. Az *s* és *t* betűk találkozását a szerző egy lendületből oldja meg, és az összekapcsolás egy olyan írott nagy *A* betűt „eredményez”, amelynek a bal oldali szára jóval a vonal alatt kezdődik. Az *sz* betű esetében az *s* általában aránytalanul megnövekszik a *z* mellett, szinte mind a négy vonal közötti részt kitölti, és olykor a felső és alsó szára bezárul, és ilyenkor egy nagyon vékony, kicsit jobbra dőlt 8-ast eredményez. Meg kell még említeni a két *t* összekapcsolását, amely sokszor egy görög kis π betűhöz hasonlít. Az *y* nem egységesen kapcsolódik az előtte álló (lehetséges) mássalhangzókhoz, olykor ugyanazt a méretet ölti, mint az előtte lévő betű, máskor csak annak lelógó szárán találjuk, mint egy arra ráragasztott 3-as számot.

A szöveg kiemelését a betűk megnagyobbításával oldja meg a szerző. Az aláhúzást eleinte a rubrikákra alkalmazta, de később a fontosabb részek kiemelésére is, ennek használatában tehát nem következetes a másoló. A szöveg második részében az egyes címeket kettős vonallal húzza alá, de itt sem mindig, és nem is az egész címet.

2.2.2. Nyelvészeti megfigyelések

Molnár Nándor nyelvész 1966-ban az elemzett szöveg nyelvezetéről azt írja (persze a Kritsfalusiéről is egyben), hogy a Szatmár megyei népi stílust tükrözi, vagyis a felső-tiszai és északkelet-magyarországi nyelvjárást.²³ Udvari István már nem annyira a népi stílusjegyeket emeli ki, hanem azt, hogy egy igazi kultúrnyelvet követ a kézirat nyelvezete, egyenesen azt, amin Kazinczy is alkotott, és amelyre a magyar irodalmi nyelv épült.²⁴

Udvari ugyanezen írásában különbséget tesz kéziratunk két nagy fejezetének (a Szent Liturgia és az imádságok) írásmódja között.

22 Az írott kisbetűket négyvonalas rendszerben szokták elhelyezni, amit én is hasznosnak itélek, és alkalmazok is itt és a következőkben. (Természetesen kéziratunk nincs ilyen módon bevonalmazva.)

23 Vö. MOLNÁR NÁNDOR: „Perevodii cerkovnoszlavjaszkih liturgicseszkih teksztov na vengerszkij jazik”, in: *Studia Slavica* 12/1–4 (1966) 273–281.

24 Vö. UDVARI ISTVÁN: „Aranyszájú Szent János Liturgiájának első magyar nyelvű fordítása: Gálszécsi fordító, timári másoló, nyíregyházi értékápoló”, in: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 39. évf. 2. sz. (2004) 229–231. (Következőkben: UDVARI: Aranyszájú)

„A Lithurgiában pl. a szóelemző helyesírási elv dominál (pl. állapotjáért, elmondja, engedj stb.), az imákban pedig a kiejtés elve gyakrabban érvényesül (pl. megszabaduljak, áldozattyaért, bocsánattyaára stb.). A c hangot a Lithurgiában következetesen cz betűkapcsolat jelöli, az imákban pedig előfordul a tz is. A Lithurgiában és az imákban egyaránt előfordulnak i-ző és é-ző formák, de pl. a Lithurgiában az idvezéts, emléts, tekénts, egyeséts, szólétjuk stb. é-ző formák dominálnak, az imákban pedig az i-ző alakok: tisztítsd, gyógyítsd, idvezíts, szabadíts, erősíts, stb.

Mint látjuk, hangtanilag több észak-kelet-magyarországi vonás tükröződik a Lithurgiában, melyek közül markánsan jelentkezik az e-zés: pl. temjén, fertelmesség stb. A Lithurgiában következetesen idvezétsed, idvezítő, az imákban üdvözítsed, üdvözítő, tehát az elsőben az e-ző formák dominálnak, az utóbbiakban pedig az ö-zők. A fordítót és a másolót ért különböző nyelvi, művelődési hatásokra utalnak az ilyen párhuzamok: szolgálat – mise; áldozó – mise mondó pap; diakónus – káplány; evangéliom – evangéliom; evangéliomos könyv – evangéliumos könyv; karnak főbbike – kántor stb.

...a Lithurgia egyházi szláv nyelvből készült fordítás, melyben a forrásnyelv hatását is érezhetjük, az imák egy része pedig római katolikus és református imaszövegek hatását tükrözi. A fordítás a magyar nyelvű görög katolikus egyházi-vallási szakszókincs kialakulásának útjára-módjára is ráirányítja a figyelmet. Már a Krucsay által magyar nyelvre átültetett Lithurgiában is tetten érhetők a görög és egyházi szláv eredetű szavak, mely jelenség mindmáig megfigyelhető a görög katolikus egyházi-vallási szókincsben. (Vö. diakónus; antífona (egyházi ének); orár (ruhadarab, az angyalok szárnyait szimbolizáló, 10-12 centiméter széles, keresztekkel díszített szalag); prokimen (egyházi ének, zoltárrészlet); kerubim (kerub); szerafim (szeráf) stb. ...A penitencia, pátronus, fundáló, konfeszor stb. latin eredetű szavak alkalmazása a Lithurgiában a Magyar Királyság lakossága atyai nyelvének, a latinnak nemcsak a fordító általi ismeretére utal.²⁵

Az Udvari István által leírt szakszerű észrevételek igen nagy jelentőséggel bírnak, mivel előtte komolyabban még senki nem foglalkozott a kéziratunk második részében található imádságokkal. Nyelvészeti megállapításai pedig iránymutatóak a többi fordítással való összehasonlítás esetében is.

2.3. Tanúságok a kéziratról

A Lupess István átírásában fennmaradt kéziratra többen és többször is hivatkoztak az elmúlt másfél évszázadban (érdekes módon leginkább a századfordulók környékén), de sohasem a benne foglalt imádságok, hanem a benne található teljes liturgiafordítás miatt. A két (Kritsfalusi és Krucsay nevéhez fűződő) fordítást szinte mindig együtt említik meg a különböző

25 UDVARI: „Aranyszájú”, 230.

szervezők, ezért bemutatásukat is együtt, a 3. fejezetben végzem el a *Status quaestionis* címszó alatt.

2.3.1. Krucsay Mihály, a fordító

Krucsay Mihály életére vonatkozóan nem sok biztos adatunk van, talán a legtöbbet a kéziratunkba beíró Roskovics Ignác kanonok szolgáltatta (2r), miszerint: „*Fordította Krucsay Mihál[y] munkács megyei kanonok 1793-ban, elhalt 1814-b[en]. Parochus antea Gálszécsensis, tum Parochus et Archidiaconus S(átor) A(lja) Ujhelyiensis, denominatus in Cano|nicum 1804. obiit 1814.*”

Ivancsó István Krucsay életrajzi adatait megvizsgálta a különböző sematizmusokban, amelyek közül a következő tényeket emelhetjük ki. Az 1792. évi munkácsi egyházmegyei sematizmusban azt találjuk, hogy Krucsay Mihály Gálszécsen volt parókus.²⁶ Az 1814-es sematizmus tanúsága szerint pedig már kanonok: „*Cartophilax, seu Cancellarius: R-mus D. Michael Krucsay, C. E. Canonicus Cartophilax*”.²⁷ Az 1816-os sematizmusban viszont nem szerepel a neve, ami azt jelenti, hogy ekkor már nem élt.

A sematizmusok mellett meg kell említeni Sztripszky Hiador leírását, aki szerint: „*Krucsay Mihály gálszécsi, majd s.-a.ujhelyi lelkész 1804–1814 kanonok*”,²⁸ valamint Bendász István tanúságát, mely szerint Gálszécsen 1777-től 1801-ig volt parókus.²⁹

Az eddigi kutatások figyelmét némileg elkerülte Petrus Jenő rövid ismertetése, amelyben az áll, hogy Krucsay Mihály dorogi születésű volt, amit aztán később B. Papp János is megerősít.³⁰

A fenti tanúságok alapján, amelyek közül biztosnak csak a sematizmusok adatai bizonyulnak, Krucsay életútját a következőképpen foglalhatjuk össze. Hajdúdorogon született (amennyiben Gálszécs volt az első szolgálati helye) az 1740-es évek közepén, ahol (többek között) Bacsinszky András volt a parókusa (még szentelésekor is). 1771–1801 gálszécsi parókus, majd 1801–1804 sátoraljaújhelyi parókus és főesperes, 1804-től pedig haláláig, 1814-ig Munkács megyei kanonok. Ha valóban Gálszécsre neveztek ki legelőször, akkor 43 év papi szolgálat után, kb. 70 évesen adta vissza lelkét Teremtőjének.

26 BENDÁSZ ISTVÁN – KOI ISTVÁN (szerk.): *A Munkácsi Görög katolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa*, Nyíregyháza 1994, 98.

27 *Catalogus venerabilis cleri almae diocesis Munkatsiensis sede episcopali vacante pro anno MDCCCXIV*, Kassa 1814, 5.

28 SZTRIPSKY HIADOR: „Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából”, in: Szabó:438., =SZTRIPSKY:95.

29 BENDÁSZ ISTVÁN: *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből*, Ungvár 1999, 188.

30 PETRUS: 16.; B. PAPP: 18. (Ez az információ a következőkben még sok mindenre adhat magyarázatot.)

2.3.2. *Lupess István, a másoló*³¹

A liturgiafordítás másolójáról kéziratunk címlapja szintén szolgálat bizonyos életrajzi adatot. A címlap tanúsága szerint 1814-ben, amikor a másolást elvégezte, Timáron volt parókus. Ettől azonban jóval többet tudunk személyéről.

Lupess István 1768-ban született, felesége Makranczay Julianna (szül.: 1776). Papi szolgálatát a bűdi (tiszavasvári) parókián kezdi 1795-ben, először adminisztrátor, majd parókus (1799). 1804-ben Timárra kap parókusi kinevezést.

A sematizmusokban egyéb életrajzi adatait is felfedezhetjük. Az 1814-es sematizmusban természetesen ugyanazt találjuk, mint könyvecskénk címlapján.³² Az 1816-os és az 1821-es sematizmus szintén timári parókusként beszél Lupessről.³³ Az 1825-ös sematizmus tanúsága szerint Lupess Istvánt timári parókusként kerületi esperesi rangra emelték.³⁴ A későbbiekben, de még mindig Timáron az egyházmegyei szentszéki bíróságban is tisztséget kapott,³⁵ ám ugyanezen év március 7-én eltávozott az élők sorából, amiről az 1835-ös sematizmus számol be.³⁶ Családjának tragikus sorsát is meg kell említeni, hiszen öt gyermeke közül a legidősebb is csak hat évet élt, és feleségét is fiatalon, 33 éves korában veszíti el.

2.4. *A fordítás eredetije*

A kéziratunkban lévő szöveg csupán másolás eredménye, de mindenképpen biztosak lehetünk abban, hogy Lupess István nagyon ragaszkodott a szó szerinti hűséghez. Ezt igazolja Udvari István kimutatása is a kézirat első részében található Szent Liturgia és a második részében lévő imádságok eltérő nyelvészeti sajátosságait illetően, hiszen teljesen elképzelhetetlen, hogy ugyanaz a személy a könyv első és második részében ugyanazokat a szavakat tudatosan más nyelvészeti és helyesírási szabályok szerint vesse papírra, hacsak nem azért, mert féltő gondossággal akarja átmásolni a kiválasztott szövegeket.

31 Vö. IVANCSÓ: „Lupess”, 15–32.

32 *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Munkatsiensis sede episcopali vacante pro anno MDCCCXIV*, Kassa 1814, 174.

33 *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsiensis, ad annum MDCCCXVI*, Cassoviae 1816, 118–119. *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsiensis, pro anno Domini MDCCCXXI. ab effectuata dismembratione anno primo*, Budae 1821, 93.

34 *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsiensis, pro anno Domini MDCCCXXV. ab effectuata dismembratione anno primo*, Budae 1825, 97.

35 *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsiensis, pro anno Domini MDCCCXXXIII*, Cassoviae 1833, 5.

36 *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsiensis, pro Anno Domini MDCCCXXXV*, Cassoviae 1835, 199.

Annak ellenére, hogy Lupess Istvánról csupán másolóként emlékezünk meg, felvetődik a kérdés, hogy mi lehetett a korábban készült fordítás eredeti nyelve. Válaszként e kérdésre mindenki egyértelműen az ószláv nyelvet jelöli meg, de ezt nemcsak a fentebb vázolt történelmi jellegzetességek miatt, hanem filológiai meggyőződésből (mint ahogy azt Udvari is teszi), avagy éppen a bizánci rítusban meglévő szláv hagyomány specifikusságainak jelenléte miatt is.

Az ószláv nyelvből történt fordítás evidenciájának elfogadása után a fordítás pontos forrásának meghatározása a következő feladat, ami jelentős elbizonytalanodáshoz vezet. Kézenfekvőnek tűnik, hogy Kritsfalusi vagy Krucsay egy, a Munkácsi Egyházmegyében használatban lévő liturgikont vett alapul, és azt átültette magyar nyelvre. Földrajzi közelségben viszont nem létezik olyan ószláv nyelvű liturgikon, ami szó szerint azt tartalmazná, mint az első liturgiafordításunk. Ezt a tényt nagyon jól konstatálja a zeon szertartásának a jelenléte, ami teljesen idegen elemnek számít a Munkácsi Egyházmegyében, ennek következtében az ott használatos könyvek szóba sem jöhetnek, származzanak azok Lembergől, Unevből vagy Pocsajevből.

Érdekes ezen a ponton Udvari véleményét felidézni, aki azt állítja, hogy a fordítás nyelvezetét ortodox kéziratok és kiadványok is befolyásolhatták, ami szerinte érthető is, mivel az első magyar nyelven megjelent bizánci liturgikus könyvek ortodox kiadásban jelentek meg.³⁷ Mindemellett egy nagyon érdekes tényre mutat rá Szőke Lajos az egyik cikkében, amelyben többek között kijelenti, hogy a 16. században már léteztek ószláv nyelvű liturgikus kiadványok, amelyeket lassanként be is szereztek a Kárpátok túloldalán lévő gazdagabb parókiákon, amire viszont nem volt lehetőség a kárpátaljai szegény vidékeken. A könyvnyomtatás terjeszkedésével fölöslegessé váltak az említett gazdagabb helyeken a kéziratos formában lévő liturgikus könyvek (másolatok), amelyeket aztán sokkal olcsóbban át tudtak adni a kárpátaljai szegényebb parókiáknak, és így mindenki jól járt...³⁸ Roppant érdekes ez az álláspont, és nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy valóban léteztek a 17–18. században olcsó kéziratos liturgikus könyvek is a Munkácsi Egyházmegyében. Ha pedig első liturgiafordítóink éppen egy ilyet vettek volna a kezükbe, akkor világossá válna, hogy miért különbözik a nyomtatásban megjelent kárpátaljai liturgikus könyvektől, és egyben magyarázatot adna arra is, hogy miért nem sikerült eddig a fordítás alapjául szolgáló ószláv nyelvű liturgikont beazonosítani.³⁹

37 UDVARI: „Aranyszájú”, 230.

38 SZŐKE LAJOS: „A magyarországi görög katolikusok liturgikus könyveinek múltjáról”, in: *Könyv és Könyvtár* 27 (2005) 219.

39 Ez csupán egy hipotézis, de eddig még jobb magyarázatot nem találtam a megfogalmazott kérdésekre.

2.5. A kézirat útja

A következő részben kéziratunk fennmaradási történetének néhány állomását ismertetem. Lupess István 1833-ban bekövetkezett halálával az átírásában fennmaradt könyvecske két utat követhetett: vagy a parókián marad, vagy a Lupess család tulajdonába kerül, mivel azonban közvetlen leszármazottai nem voltak, valószínűbb, hogy a parókián maradhatott az értékes átírás. Mindennek ellenére viszonylag hamar magántulajdonba (esetleg levéltárba, könyvtárba) kerülhetett a kézirat, mert komoly liturgikus használat jegyeit nem viseli magán. Ungváron hosszabb időt is töltött a kézirat, de erre vonatkozóan a későbbiekben, Roskovics Ignác személyével társítva fejtem ki hipotézisemet. Most azonban azt a két valós magántulajdonost ismertetem, akiket már az eddigiekben sikerült beazonosítani.

2.5.1. Murányi Miklós

Az 1944-es Máriapócsi Naptár⁴⁰ fontos információt közöl: „*Murányi Miklós ungvári püspöki titkár úr könyvei közül került elő legújabban az a kézíratos könyv, melyet a Krucsay Mihály által 1793-ban, tehát pontosan 150 évvel ezelőtt készült fordítás alapján 1814-ben másolt le az akkori timári lelkész.*”⁴¹

A bejegyzés két szempontból is nagy jelentőséggel bír, egyrészt azért, mert felfed az elveszettnek tűnt kézirat múltjából egy időszakot. Másrészt teljes mértékben elterjed (ha másképp nem, a naptár által) a címlapon lévő, Roskovics Ignác kanonok által 1880-ban készített kiegészítés. A bejegyzéssel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a 150 év pontos dátumnak látszik, mivel az 1944-es naptárt – ha már készülhetett ilyen jellegű mű a háborús évek viszontagságai közepette – illet az előző évben megszerkeszteni, vagyis 1943-ban, így helytálló a másfél évszázados datálás.

Murányi Miklós személyéről több minden is ismeretes. 1911-ben született és 1979-ben halt meg. 1933-ban szentelték pappá, és 1934-ben püspöki titkári kinevezést kapott. Az 1944-es naptár készítője még ebben a minőségében ismeri a kézirat „őrzőjét”. Amennyiben Murányi nem családi örökségként birtokolja a kéziratunkat, akkor nagy valószínűség szerint püspöki titkár korában juthatott hozzá az értékes műhöz.

2.5.2. Timkó Imre

Miután Murányi lemondott a drága kincsről, annak ismét nyoma veszett, s végül a budapesti Központi Antikváriumban kötött ki, ahol Timkó

40 PAPP GYÖRGY (felelős kiadó): *Máriapócsi Naptár a magyar görögkatolikus hívők részére az 1944. szűkös évre (Tízvenhatodik évfolyam)*, Nyíregyháza 1944. A Máriapócsi Naptárt kéziratunkkal való összefüggésben ismerteti: IVANCSÓ: „Egy fontos tanúság”, 195–200.

41 *Máriapócsi Naptár*, 66. (1. lábjegyzet)

Imre püspök még akadémiai tanár korában talált rá, és meg is vásárolta, bár pontosan nem lehet tudni, hogy arra az 50-es vagy 60-as években kerülhetett sor. Azt, hogy Timkó Imre a kéziratot püspöksége alatt (1975–1988) nagy becsben tartotta, közvetlen munkatársai megemlékezéseiből tudjuk,⁴² ám Timkó püspök halála után újra csak nem volt könnyű útja a könyvecskének, míg végre a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárába került.

Az immár majdnem 200 éves kézirat útját sajnos nem tudjuk ettől részletesebben rekonstruálni, azt azonban mindenképpen kijelenthetjük, hogy viszontagságos helyzeteket élt meg, néha féltő kezek tartották nagy becsben, máskor gondatlan kezek még áruba is bocsájtották. A leglényegesebb azonban az, hogy fennmaradt, és a mai napig tanulmányozható.

3. A liturgiafordítások egymáshoz való viszonya

3.1. *Status quaestionis*

Amint azt már fentebb megjegyeztem, a Lupess István kéziratában fennmaradt, Krucsay Mihálynak tulajdonított liturgiafordítást szinte mindig együtt említik a szerzők Kritsfalusi György fordításával, éppen ezért tartottam fontosnak, hogy a két műről készült tanúságokat együttesen mutassam be. Természetesen, ha nem is sokan, de vannak szerzők, akik egyedül csak a Kritsfalusi-fordításról tudósítanak,⁴³ ám semmi esetre sem ez az általánosabb felfogás.

3.1.1. *Kritsfalusi, majd Krucsay*

Az első bizonyságok arról adnak hírt, hogy az első magyar nyelvű teljes liturgiafordítást 1795-ben Kritsfalusi György ungvári gimnáziumi tanár készítette, amelyet valamikor utána követett Krucsay Mihály fordítása, amely Lupess István kéziratában maradt fenn. Vegyük most sorra a tanúságtevőket.

A rendelkezésre álló forrásaink közül kronologikus rendben először Farkas Lajos beszél e sorrendről: Bacsinszky püspök „*buzdítására már Szent-János egész lythurgiája magyar nyelvre fordított s nevenapjára 1795-ben ungvári ta-*

42 IVANCSÓ: „Utószó”, III.; PREGUN ISTVÁN: A Krucsay kézirat fakszimiléjének bemutatása, in *Liturgikus örökségünk II. A Krucsay-féle liturgiafordítás fakszimiléje kiadásának alkalmából 2003. október 30-án rendezett szimpozion anyaga*, Nyíregyháza 2003, 8.; IVANCSÓ: „Egy fontos tanúság”, 198.

43 Vö. HIEROTHEUS (GEDEON KUPÁR REZSÓ): „A görög katolikus magyarság ügyéről”, in: SZABÓ 348.; Miklósy István püspök 1921. április 25-én kelt 1021/1921. számú körlevelében, a *Szentség a Szenteknek* magyarázatokor beszél Kritsfalusi fordításáról. SZÁNTAY-SZÉMÁN ISTVÁN: „A görög rítus liturgikus könyvei és magyar nyelvre való átültetésük”, in: *Keleti Egyház* 2–3 (1938) 44.

nár, Kricsfalusi György által ezzel ajándékoztattott meg. De volt ezenkívül más fordítás is, mit Lupes István, timári lelkész, lemásolt kéziratban mutatott be, melyet állítólag Krucsay Mihály, előbb gálszécsi, később ujbelyi lelkész, 1804-től 1814-ig kanonok, fordított volna.⁴⁴

Petrus Jenő tanúsága: „...Ezek között van Kricsfalussy György ungvári görög nyelvprofessor Szent János szerinti mise fordítása, melylyel az érdemes tanár püspökének András napjára, névünnepeire kedveskedett: ezek közt vannak Krucsay Mihály dorogi születésű kanonok fordításai is...⁴⁵

Az Emlékkönyvben ezt találjuk: „Kricsfalussy György, ungvári tanár magyarra fordította Aranyszájú Szent János miséjét és Bacsiniszky András püspököt 1795-ben, a nevenapján, azzal ajándékozta meg. [...] Krucsay Mihály előbb gálszécsi, később sátoralja-ujbelyi lelkész, majd 1804-től 1814-ig, kanonok, szintén lefordította magyarra a szent misét.⁴⁶

Grigássy Gyula egy kicsit eltérő módon ír Kritsfalusiról a törzsszövegben: „Kricsfalusi György ungvári tanár minden felsőbb megbízás nélkül magyarra fordítja aranyszájú szent János liturgiáját és Bacsiniszky András püspököt 1795-ben nevenapján ezzel ajándékozta meg”, Krucsayról pedig csak egy lábjegyzetben közöl információt: „Még egy liturgiai fordításról van tudomásunk, melyet Lupes István timári (Szabolcsm.) lelkész kéziratban mutatott be s melyet állítólag Krucsay Mihály, előbb gálszécsi (Zemplénm.) később s.-a.-ujbelyi lelkész, 1804–1814-ig pedig kanonok fordított volna.⁴⁷

Talán legprecízebben Sztripszky Hiador fogalmaz, aki *Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából* cím alatt sorra veszi a magyar nyelvű emlékeket, amelyek közül a 8. szám alatt ez áll: „Kritsfalusi György. A Görög Anya-szent-egy-háznak Liturgiája vagy is Isteni-tisztelete Aranyszájú Szent János szerént. Magyarra fordított Ungvárt 1795-dik esztendőben. Folio kézirat 42 ór-szavas számozatlan lap, a püspöki levéltárban, Ungvár. (Egész terjedelmében lásd hátrább).⁴⁸ A 15. szám alatt pedig Krucsay Mihály fordítására utal: „Krucsay Mihály gálszécsi, majd s.-a.-ujbelyi lelkész, 1804–1814 kanonok lefordította a liturgiát magyarra. Mikor? Nem tudjuk.⁴⁹

Az idézett szövegek a nevek leírása tekintetében elég nagy változatosságot mutatnak, de szinte mindegyik szerző teljes meggyőződéssel kijelenti, hogy Kritsfalusi a fordítását Bacsiniszky András püspöknek ajánlotta, ahogy ez persze a mű előszavában is szerepel. Kritsfalusi esetében érdemes még megjegyezni, hogy a fordítás motivációja nem egységes a fenti tanúságok

44 FARKAS: 12–13.

45 PETRUS: 16.

46 *Emlékkönyv*, 79.

47 GRIGÁSSY: 38.

48 SZTRIPSZKY HIADOR: „Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából”, in: SZABÓ:437. = SZTRIPSZKY:93.

49 SZTRIPSZKY HIADOR: „Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából” in: SZABÓ:438. = SZTRIPSZKY:95.

alapján, mert míg Farkas Lajos szerint a püspök buzdítására, addig Grigássy Gyula leírása alapján minden felsőbb megbízás nélkül készítette a fordítást. Kritsfalusira vonatkozóan talán ez az egyetlen kérdéses pont, Krucsayval ellentétben, akinek fordítását illetően több kétely is felmerül, amit jól szemléltetnek az „*állítólag..., fordított volna..., Mikor? Nem tudjuk.*” szavak és rövid mondatok. Krucsay életrajzi adatait mindenki mechanikusan másolja, vagyis hogy gálszécsi parókus, majd sátoraljaújhelyi lelkész, aki 1804–1814 között még kanonok is volt. Ezek az adatok valójában Roskovics kanonok bejegyzését visszhangozzák, de a fordítás dátumáról senki semmi pontosat nem tud megjelölni. Ez kétséggkívül azt jelenti, hogy a rövid életrajzi leírást Roskovics Ignác egy ismeretlen latin nyelvű forrásból emeli ki, amit aztán a többiek is felhasználnak (esetlegesen tőle másolva), de már magyar nyelven, és természetesen dátum nélkül.

Egyébiránt a datálást is érdemes górcső alá venni. Figyelmesen megvizsgálva az 1793-as évszámot, észrevehető, hogy javított a benne lévő 7-es szám. Nem nehéz kitalálni, hogy előtte 8-as állt ott, amit a jobb felső részen való kötés is igazol, amit már nem tudott átsatírozni a javító. A 8-as szám hasonló jellegű összekötését megfigyelhetjük még a címlap rektóján az 1804-es évszámon, vagy akár a verzóján a 880-as dátum esetében. A 8-ast tehát Roskovics gyakran kötötte jobbra, persze inkább az ívesebb számokhoz (0, 8 stb.), de az 1-eshez soha, ezt kétszer is látjuk a rektón. Az 1800-as években élő ember könnyen elérhet egy 1700-as évszámot, mivel automatikusan írja második számjegyként a 8-ast. Valószínűleg itt is ez történhetett, bár némi gyanú felmerül a harmadik számjegyet illetően is, főként a 9-es lenyúló szárának idegen megkettőzése miatt.⁵⁰

Mindemellett furcsa tény, hogy Krucsay neve mellett nem mindig és szükségszerűen szerepel a másoló Lupess István neve. Bár ez nem túlságosan zavaró Petrus Jenő vagy az *Emlékkönyv* esetében, de Sztripszkynél már igen. Sztripszky, aki féltő gondossággal összegyűjtötte a magyar nyelvű liturgikus emlékeket, miért hagyja ki Lupesst? Mire enged ez következtetni? Egyszerűen csak nem látta, nem ismerte Lupess kéziratát, ahogy Ivancsó és Pregon feltételezi,⁵¹ avagy nem is lát a kettő között összefüggést? E kérdésekre közel 100 év távlatából nagyon nehéz válaszolni, de az ezáltal felmerülő problémákra igyekszem még reflektálni a későbbiekben.

3.1.2. *Krucsay, majd Kritsfalusi*

A fentebb vázolt nézőpont – vagyis Kritsfalusi 1795-ben, majd valamikor később Krucsay is elkészítette fordítását – uralkodik egészen a legújabb időkg, amely alapján azt feltételezhetnénk, hogy hiábavaló volt Roskovics

50 A rendelkezésemre álló nagyítási technikákkal nem lehet igazolni, hogy ez a szám is javított lenne.

51 IVANCÓSÓ: „Legelső”, 57.; PREGUN: 9.

Ignác kanonok 1880-as datálása, miszerint a Krucsay-fordítás két évvel megelőzi a Kritsfalusiéét, hiszen kortársai közül senki nem vette figyelembe. Persze a kézirat nem forgott közkezen, így a benne lévő bejegyzést sem ismerhették elterjedt körben, Roskovics datálásáról először a Máriapócsi Naptár tudósít 1944-ben, majd később Timkó püspök és kiemelt vendégei, közvetlen munkatársai szereznek róla kézzelfogható bizonyosságot, amelynek köszönhetően lassan elterjed a fordítás 1793-as évszáma, ami alapján a szerzők megfordítják a korábbi sorrendet, és immár a Krucsay fordítását követi a Kritsfalusié.⁵²

3.1.3. Kritsfalusi, majd Krucsay

Érdekes módon mégis marad néhány szerző, akik ismerik ugyan a különféle kutatások eredményeit, a két liturgiafordítás idézésekor mégis a korábban kialakult sorrendet követik.⁵³ Igaz, erről a néhány tanúságról is kijelenthető, hogy e sorrendet nem azért változtatták vissza, mert nem tartják a fentebbi álláspontot helyesnek, hanem mindketten Bacsinszky András püspökségét tárgyalják, és azzal összefüggésben említik meg a liturgiafordításokat, amelyek közül érthetően a névnapai ajándékként készültet részesítik előnyben.

3.2. A liturgiafordítások összehasonlítása

3.2.1. Az összehasonlítás szükségessége

A két liturgiafordítás szorosan összekapcsolódik, amelyek összehasonlítására mégsem történt komolyabb próbálkozás mind a mai napig, pedig a fennmaradt emlékek összevetését már Sztripszky Hiador is buzgón szorgalmazta:

„Kritsfalusi fordítása bizonyára hatással volt korának egyházi embereire. Hogy azonban ezt a hatást megmérhessük, ismernünk kellene valamennyi, kéziratban maradt, liturgia-fordítást, amelyek 1795 és 1879 között készültek. Ezeknek az összegyűjtése magyar vidékű egyházainkból és magánosoktól tehát nagyon kívánatos. Az eddig ösmert néhány darab ilyen egybevetések tételére nem alkalmas, mert még nincs elegendő számban kezünk között. Igen hálásak vol-

52 Vö. TIMKÓ IMRE: *Keleti kereszténység, Keleti egyházak*, Budapest 1971, Ivancsó István számtalan helyen értekezik erről, ld. 12. lábjegyzet; PIRIGYI: II, 83.; PREGUN: 9.; JANKA: „A magyar liturgikus nyelv”, 61.

53 Vö. UDVARI ISTVÁN: „Bacsinszky András püspök (1732–1772–1809) a ruszin felvilágosodás képviselője”, in: UÓ: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok* (Vasvári Pál Társaság Füzetei 9.), Nyíregyháza 1994, 200.; B. PAPP: 18. Az idézett művekben egyikőjük sem datálja Krucsay fordítását, de Kritsfalusi neve után beszélnek róla, igaz, Udvari aztán csak megemlíti, hogy korábbi a Krucsayé.

*nánk azért, ha vidéki egyházaink és magánosok a kezük alatt lévő, már amúgy sem használatos régi kéziratokat a budapesti gör. kath. egyház számára akár végképpen, akár csak használatra megküldeni volnának szívesek.*⁵⁴

Az összehasonlításra tehát mindenképpen szükség van, de nemcsak Sztripszky indoka miatt, hanem liturgiátörténeti szempontból is. Az összehasonlító elemzést még inkább elősegíti egy harmadik, szintén másolatban fennmaradt „névtelen liturgiafordítás”, amit 1854-ben másolt át Papp Antal Hajdúdorogon. Rendelkezésünkre áll tehát három fennmaradt emlék a Szent Liturgia szövegével.

3.2.2. Problémafelvetés

A korábban leírtak alapján kijelenthetjük, hogy egy összehasonlító elemzésre nehezen is kerülhetett volna sor, mivel a három irat egy helyen csak ritkán lehetett együtt.⁵⁵ 2008 júniusától viszont már teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy mindhárom dokumentum a kutatók rendelkezésére áll a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában.

A Krucsaynak tulajdonított liturgiafordítást egészen hosszú ideig homály fedte, annak köszönhetően, hogy a Lupess-féle átírat hivatalos magángyűjteményben volt mind Murányi püspöki titkár, mind Timkó püspök idejében, de a köztes időszakban is olyan helyen lehetett, ahol tudós ember nem juthatott hozzá, és így semmiképpen sem hasonlíthatta össze azt más emlékekkel.

A Papp Antal által átmásolt fordításnak is igen kalandos útja volt: járt Hajdúdorogon, majd Papp Antal állomáshelyein: Nagykálló, Napkor, Nyírkarász, Fábiánháza s végül Hajdúböszörmény, majd megfordult Ungváron, Nyíregyházán a Hittudományi Főiskola könyvtárában már két különböző alkalommal is, miközben visszatért egy időre Hajdúböszörménybe.⁵⁶

Talán a Kritsfalusi-féle fordítás volt mindig is a legelérhetőbb, hiszen Kritsfalusi Ungváron fordította, majd átadta a püspökének, ami után lehet, hogy egyenesen a Püspöki Levéltárban kapott helyet, ahol pedig Sztripszky „betűhíven” átírta, két kötetben is megjelentette, s ezáltal mindenki számára elérhetővé tette.⁵⁷

Ivancsó István volt az első, aki mindhárom dokumentumot egyben láthatta (nem annyira fizikailag, hanem liturgiátörténetileg értve), mégsem készített egy komolyabb összehasonlítást a három műről, de még a

54 SZTRIPSKY HIADOR: „A magyar liturgia legrégebb magyar fordítása”, in: SZABÓ: 461. = SZTRIPSKY: 124.

55 Ha voltak egyáltalán egyszerre egy helyen 2008 előtt.

56 Ld. bővebben: IVANCSÓ ISTVÁN: „A »Hajdúdorogi névtelen« liturgiafordítás Papp Antal 1854-es kéziratában”, in *Athanasiana füzetek* 14., Nyíregyháza 2008.

57 SZTRIPSKY HIADOR: „A magyar liturgia legrégebb magyar fordítása”, in: SZABÓ: 459. = SZTRIPSKY: 121.

Kritsfalusi–Krucsay vonatkozásban sem, hanem megelégedett Roskovics Ignác megállapításával, miszerint a két liturgiafordítás teljes mértékben megegyezik, csupán a Kritsfalusi „*Uram, könyörülj rajtunk!*” kifejezése helyett „*Uram, irgalmazzz minékünk!*” áll a Krucsayéban.⁵⁸

Ezt az álláspontot vették át Ivancsótól (Roskovicstól) sokan mások, és senki nem kérdezett rá mind a mai napig, hogy létezik-e két fordítás bármilyen nyelven, bármilyen terjedelemben, amelyek ennyire megegyeznek. A kérdésre a válasz egyértelműen negatív. Ennek alapján viszont meg kell vizsgálni a származási irányt, vagyis melyik volt ténylegesen fordítás, és melyik csupán másolás, sőt ezt a kérdést a Papp Antal-féle másolatra vonatkoztatva is ki kell terjeszteni.

3.2.3. A három liturgiaszöveg összehasonlítása

Amint az alcímből is látszik, ezek után nem áll szándékomban három különböző liturgiafordításról beszélni, hanem inkább liturgiaszövegeknek hívom azokat, mindaddig, amíg a származási irányt nem konkretizálom. Van tehát három iratunk: egy fordítás és két másolat. A másolatok természetesen fordítás(ok)ból származnak, immár csak a számukat kell meghatározni, ami persze nem könnyű feladat, s a források hiányában mindenképpen csak hipotetikus megoldást lehet találni.

A vizsgálatot a biztos pont felől érdemes kezdeni, ami nem más, mint Kritsfalusi fordítása. A mű minden külső és belső próba szerint 1795-ben készült el, és Bacsinszky püspöknek ajánlotta a fordító. Az ajánlásban a szerző ekképpen fogalmaz:

„Nagy Méltóságú Kegyelmes Uram!

Nem kételkedem én, hogy nagy számmal légyenek, a' kik Excellentiádnak e' mai napon szívekből örvendeznek, hogy Excellentsziád e' napot szerentsésen ülheti; de engedje meg Excellentsziád, hogy én-is szíveimből mondassam, hogy ezen örvendezők közül vagyok egygyik, a' kinek szerentséje vagyon, Nemzeti-nek oly Nagy Nemű Lelki Fő-Pásztorát tisztelni, a' ki a Vallás telhes volta ki-tapogatására nézve sem a' költségnek, sem a' fáradásznak éppen telhességgel semmit sem enged-meg. Ezen Excellentsziád szívbéli buzgósága tehát leg-főbb és leg-első oka, hogy ezen: Görög Anya-szent-egyház Liturgiája nevet viselő Isteni Tisztületnek Magyarra lett fordításához fogtam, más oka pedig az, hogy nem csak a' mióta ezen Ungvár várossábann szerentsém vagyon lakni, hanem másbelyüt-is némely jóakaróimtól ezen Munkának fel-vállalására minden módon ösztönöztettem. Melly munkához végre, ha bár félelemmel is, hozzá fogtam, és azt, ha szintén talán tán tétovázna-is, végre hajtottam, bizonyos lévén

58 Roskovics kanonoknak egyébként nem volt teljes mértékben igaza, amikor a különbségeket ilyen egyszerűen vázolta, de a különbségek valóban nem jelentősek.

benne, hogy ha nem kedvére-is, leg-alább kedvetlenségére bizonyosan nem foglenni Excellenciádnak.

Ezen tsekély igyekezetemet tehát, mint munkáim első zsenjét bátorítokom Excellenciádnak mai napon, midőn Nagy-nemű Neve Szent Pátronussának napját üli, mint Nemzetem Lelki Fő-Pásztorának mély, 's alázatos tiszteltem zúlogául beajánlani, de nem más, hanem csak azon okból egyedül, hogy Kegyesége szerént ne a' dolgot, melly Excellenciád előtt nem ujság, hanem egyedül az igyekezetet Méltóztatásék Excellenciád kegyes grátcziájába fogadni. Légyenek ezen szívet meg-ható könyörgések a' Felséges egy örök Isten előtt olly hathatóságok, hogy Az engedje meg Excellenciádnak Nagy-nemű Nevenapját a' Hazza, 's a' Király hasznára, úgy Nemzetiünk boldogíttatására több számos esztendőké el-forgása alatt-is vidám, fris és kívánt egészségben, testi 's lelki boldogsághann el-érni, végre pedig kedves nyájával egygyüt a' minden nap vér nélkül fel-áldoztatni szokott Bányához el-jutni. A' kiis midőn ezeket tellyes tiszta szívből kívánom, vagyok Excellenciádnak alázatos szolgálója: Kritsfalusi György, Ungvári Gyimmáziombéli Magyar nyelv Tanító.⁵⁹

A szöveg magáért beszél, amelyből kétségkívül megállapítható, hogy nem egy másolatról, nem egy szöveggörrekciónról vagy egy lefordított szöveg átdolgozásáról, magyarosításáról van szó, hanem egy igazi, komoly munkát igénylő fordításról, amelyre többen is felkérték már. Véleményem szerint ezt az evidenciát, vagyis hogy Kritsfalusi György 1795-ben készített egy teljes liturgiafordítást, nem lehet megkérdőjelezni.

Sokkal labilisabb a helyzet Krucsay fordítását illetően, nem csupán a korábban említett bizonytalan szavak, de Lupess hallgatása miatt is. Miért hagyja ki, hogy kinek a fordítását másolja, amikor minden más adatot precízen lejegyez? Esetleg, már ő is egy másolatot másol?

Ezenkívül az előzéklap verzőjában található négy sor még nagyobb dilemmát okoz: „1. Popovics András azt mondja, hogy | Tarkovics dorogi parochus fordította | azt [...] tanár adta. | 2. Peles Kereszturi [...]”, mivel a benne szereplő András, parochus, fordította és tanár szavak megtalálhatóak a címlap rektóján és verzőjában (2r–v) is, sőt íráskéjük teljesen azonos. Ez viszont azt jelenti, hogy valószínűleg ezt a bejegyzést is Roskovics kanonok készítette.

Meg kell még említeni, hogy az eredeti műben az elemzett helyeken három külön színnel történt írás található a Lupessén kívül. Az írárok nagyon hasonlítanak, s ha valóban mindegyik Roskovics szerzeménye, az két dolgot is jelenthet, egyrészt ő maga sem volt biztos a datálásban és a fordító személyében, másrészt, ha háromszor is volt alkalma beleírnia, akkor lehetséges, hogy az ő saját tulajdonában volt a kézirat. Roskovics Ignác (1822–1895) egyébként 1875–1892 között többnyire Ungváron tartózkodik, mi-

59 Kritsfalusi György köszöntőlevele Bacsinzky püspök névnapjára (SZTRIPSKY HIADOR átírásában), in: SZABÓ: 465–468. = SZTRIPSKY: 127–130.

vel ott szemináriumi előjáró, tiszteletbeli kanonok, majd később teológiai tanár, székesegyházi kanonok és egyházmegyei tanfelügyelő. 1892-ben lett pesti nagyprépost. 1880-ban Ungváron tartózkodott tehát, és ezek szerint ott volt Lupess kézírata is, vagy a püspöki levéltárban, vagy saját tulajdonában, s ez utóbbi a valószínűbb, mivel egy levéltári könyvbe nem ildomos bejegyzéseket készíteni. Ez a feltételezés adalékul szolgálhat a kézirat útjának leírásában is, de mivel ez nagyon hipotetikus, ott nem akartam ezzel terhelni a biztosnak látszó információkat. Roskovics Pestre már nemigen viszi magával a könyvecskét, mert akkor Sztripszkynek tudomására jutott volna, és Murányi titkár tulajdonába is könnyebben kerülhetett Ungváron.

Az előzéklap verzóján lévő sorok tartalma további gondolatokat is elindít, főként az az információ, amit Popovics András szolgáltat, miszerint Tarkovics dorogi parókus végezte a fordítómunkát. Tarkovics Gergely, az első eperjesi püspök (1818–1841) 1793–1798 között valóban hajdúdorogi parókus volt.⁶⁰ A következő sor viszont ismét problematikus, mivel Tarkovicsnak egy ismeretlen tanító adta a szöveget, ami miatt ismét kétségesse válik, hogy valódi fordításról lenne szó. Kérdéses, hogy ki lehetett az a tanár, nem lehetséges, hogy éppen Kritsfalusi Györgyről van szó?

A hajdúdorogi liturgiaszöveg egybevetése a másik két fennmaradt szöveggel ahhoz a megállapításhoz vezetett, hogy a Papp Antal másolatában fennmaradt kézirat szintén nem fordítás eredménye, hanem a sok másolás miatt eltorzult a szöveg, bár ez is csak a rubrikákra érvényes, mivel azok jelentős leegyszerűsítésen mentek keresztül, de az imádságok szövege nagyon kicsi eltérést mutat Kritsfalusi és Lupess verziójához képest. Feltételezésem szerint a szöveg nem Gombos István átírásában torzult el, hanem vagy előtte, vagy éppen Papp Antal másolásakor, hiszen őt, a végzős papnövendéket már aligha érdekelték azok a rubrikák, amelyek a diakónus tevékenységére vonatkoztak, hanem csupán az, hogy papként milyen szövegeket kell mondania, s minden bizonnyal éppen ez lehetett másolásának igazi indítéka.

Gombos Istvánról nem sokat tudunk, de ő maga nem volt klerikus, így az is kérdéses, hogy miért is volt szüksége egyáltalán egy liturgiamásolatra. Csakis két dolog jöhet számításba: vagy örökségként (esetleg ajándékként) kapta meg, vagy a magyar nyelv oktatásában alkalmazta, bár erre vonatkozóan nincs megbízható információnk.

Amennyiben a Papp Antal kéziratára való megállapításom – miszerint a Kritsfalusi-fordítás sokadik másolataként eltorzult a szövege (leginkább a

60 Tarkovics személyét Udvari István rehabilitálta, minthogy korábban jelentősen lebecsülték a magyar nyelvben való jártasságát és azíránt megnyilvánuló tiszteletét. Vö. UDVARI ISTVÁN: „Tarkovics Gergely hajdúdorogi éveiről”, in Uő: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténelmi tanulmányok* (Vasvári Pál Társaság Füzetei 9.), Nyíregyháza 1994, 193–195.

rubrikái) – megállja a helyét, akkor ki kell jelenteni, hogy nemcsak a Gombos István-féle, de még a titokzatos megnevezésű „hajdúdorogi névtelen” fordítás is csupán egy másolat.

Mindazonáltal fölvetődik a kérdés, hogy ki lehetett a rejtélyes másoló. A fentebb ismertetett kutatásoknak köszönhetően két személy is szóba kerülhet ezen a ponton. Egyrészt az előbb említett Tarkovics Gergely, aki dorogi parókus korában könnyen lemásolhatta Kritsfalusi fordítását. Tarkovicsnak Ungvárral és Bacsinszky püspökkel elég szoros volt a kapcsolata, hiszen az ungvári szemináriumból ment Dorogra 1793-ban, majd onnan ismét Ungvárra tért vissza 1798-ban. Így nem kizárt, hogy ismerhette Kritsfalusi fordítását, de hogy művét le is másolta, azt csupán a Lupess-kézirat előszólapjából vezethetjük le hipotetikus formában.

A másik személy, akitől szintén hipotetikusán származtathatjuk a dorogi „névtelen fordítást”, az nem más, mint a már oly sokszor emlegetett Krucsay Mihály, mindezt pedig azért, mert néhány forrás – amint azt már meg is jegyeztük – érdemesnek tartja megemlíteni, hogy Krucsay dorogi származású, tehát ugyanúgy ő is lehet az a bizonyos dorogi „névtelen liturgiafordító”.

3.3. Következtetések

Az előző fejezet alapján konstataálhatjuk, hogy források hiányában igen sok hipotézis felállítható, amelyek nem csupán a liturgiátörténeti fejlődés rekonstruálására szolgálnak, hanem jelen helyzetben arra is, hogy magyar görögkatolikus őseink buzgóságát realisabb mederbe tereljék.

Abszolút érthető és elfogadható őseink részéről az a törekvés, hogy a magyar nyelv oltárra emelésének küzdelmében minden lehetséges eszközt megragadtak, így többek között azt is igyekeztek hangsúlyozni, hogy a 18. század végén már két teljes liturgiafordítás készült a magyar ajkú görögkatolikusok részére, amely mellett harmadikként a szintén erre a korszakra datálható „hajdúdorogi névtelen” fordító munkássága is megemlíthető. Abban a harcban, ahol a magyar nyelv előretörését célozták meg, ott valóban az volt a feladat, hogy még a liturgiamásolásokat is liturgiafordításoknak titulálják. Ma azonban, egy egészen nyugodt időszakban, amikor a görögkatolikus egyháznak leginkább pasztorációs és szociális feladatokban kell jeleskednie, akkor már egyáltalán nem érdemes továbbra is fenntartani olyan álláspontot, hogy több liturgiafordítás is született a 18. század végén ugyanazzal a szöveggel. Ez tehát teljesen szükségtelen, és tudományos szempontból nem is helytálló, ahogy ez az összehasonlító elemzés által is kimutatható.

Kutatásaim eredményeképpen ki kell jelentenem, hogy a fennmaradt és összehasonlított források alapján a 18. század végén egyetlen teljes liturgiafordítás történt, ami Kritsfalusi Györgynek köszönhető.

Kritsfalusi fordítását többen is átmásolták közel száz éven keresztül, ám a kéziratos másolásoknak az 1873-ban megalakult kilenctagú hajdúdorogi fordítóbizottság végérvényesen véget vetett, mivel 1879-ben nyomtatott formában megjelentette az első Liturgikont, ami után már mindenki a nyomtatott verziót igyekezett beszerezni és használni a szertartásokon.

Kritsfalusi fordítása a fennmaradt kéziratok szerint két irányban indult el (bár sokkal több irány is létezhetett), s az egyik Lupess, a másik Papp Antal átírásának irányába mutat. A három dokumentumot könnyű lenne egymásból is levezetni, mivel Kritsfalusi fordítását némileg megváltoztatja Lupess, amiből aztán a rubrikákat leegyszerűsítve, kivágva elkészíti Papp Antal is a másolatát. Ez persze így túlságosan egyszerű lenne, s meggyőződés, hogy a történelem biztosan rakott bele néhány vargabetűt, amit nagyjából a következőképpen lehet körvonalazni.

Kritsfalusi és Lupess között mindenképpen lennie kellett egy közvetítőnek, mivel Lupess szóról szóra másolta az előtte lévő szöveget és nem módosított azon, ahogyan azt Udvari professzor is megállapította a Liturgia és az imádságok szövegének eltérő nyelvezetével kapcsolatban.

Kritsfalusi és Papp Antal között reálisnak mondható a két másolás, mivel a rubrikák jelentős változáson mentek át az eredetihez képest.

Míndezek fényében a „timári vonalon” elképzelhető, hogy a 18. század végén vagy a 19. század elején Krucsay Mihály lemásolta Kritsfalusi fordítását, és akkor már a bevettebb formulákat igyekezett beleilleszteni a szövegbe, amit Lupess szó szerint átvett, helyesebben átírt 1814-ben.

A „dorogi vonalon” több másolás is történik, ami által az „*Uram, könyörülj rajtunk!*”-ból 1854-re már „*Uram, irgalmazz!*” lesz, ahogy azt Papp Antal másolatában találjuk, és mind a mai napig énekeljük. Ebben a folyamatban persze teljesen köztes állapotot mutat Lupess „*Uram, irgalmazz minékünk!*” formulája.

A „dorogi vonal” részletesebben: Kritsfalusi fordítását lemásolja Tarkovics Gergely dorogi parókusként (vagy esetleg Krucsay Mihály, ahogy már arra fentebb is tettem utalást) 1785–1789 között, amit később lemásol valaki a 19. század első felében, ami Gombos István neve alatt marad fent, és amit aztán 1854-ben átír magának Papp Antal, végzős papnövendék.

Feltételezésem szerint ez tehát a két vonal vázlatos leírása, ami mellett sokkal több másolat is létezhetett, amelyekre igen nagy szükség volt a Szent Liturgia magyar nyelven történő végzéséhez, amely nem csak egy-két parókiának volt sajátossága ebben az időszakban a történelmi feljegyzések szerint.

Krucsay Mihály érdemeit természetesen semmiképpen sem akarom kisebbíteni, mivel a források elismeréssel beszélnek róla, és ha bizonytalanul is, de szinte kivétel nélkül tanúskodnak egy Krucsay-féle fordításról. Következésképpen, ha nevét a fentebb említettek közül teljesen kihagyom – s

Tarkovicséval helyettesítem –, és munkáját nem csak egyszerű másolatnak nevezem, akkor azt kell feltételeznem, hogy Krucsay Mihály fordítása elveszett, és még nyomaiban sem maradt fent az utókor számára.